

İbn Küllâb el-Basrî'nin Kader Anlayışı

Tevfik Yücedoğru

Doç. Dr., U.Ü. İlahiyat Fakültesi

Özet

İnsanlık tarihi kadar eski bir problem olan kader hakkındaki tartışmalar İslâm coğrafyasına erken denebilecek bir tarihte girmiştir. Hicrî ikinci asır başlarında şiddetlenen tartışma, birinci asır sonu itibariyle fırkalar arasında ilk tartışmalara konu olmakta ve ilk İslam mütefekkiri denilebilecek zevat arasında tartışılmaktaydı. Bu makale, hicrî üçüncü asrın İslâm âlimi İbn Küllâb el-Basrî'nin konu hakkındaki görüşlerini ele alacaktır.

Abstract

Ibn Küllâb al-Basrî's View of Predestination

Debate on predestination is as old as the history of human beings and it appeared in the Islamic thought in an early time. Although this debate became heated in the beginning of the second century A. H., the problem of free will and predestination had already been under discussion among theological sects and early Muslim thinkers at the end of the first century A. H. This article deals with one of the Muslim thinkers of the third century A. H., Ibn Küllâb al-Basrî's view of predestination.

Anahtar Kelimeler: Kader, halk, kudret, istitaat, İbn Küllâb.

Key Words: Predestination, creation, power, capability, Ibn Küllâb.

Giriş

Hicri üçüncü asır kelim âlimlerinden İbn Küllâb el-Basrî (v. 240/854?), çeşitli bilimlerde olduğu gibi aynı zamanda kelam ilminde de önemli bir âlim idi. Onun, zamanının otoritesi olduğu konusunda bir tartışma olmamakla birlikte görüşlerinin bilinmesinde çeşitli konular hakkında kaleme aldığı eserleri günümüze ulaşmamış olmasından kaynaklanan bir belirsizlik söz konusudur.¹ Mu'tezile âlimleriyle yapmış olduğu tartışmalarda kelam ve kelâmullah konusunu ilgilendiren hususlarda münakaşalar yaptığı bilinmektedir. Bu yüzden muhtemelen kader konusunu da işlemiş olmalıdır. Çünkü kendisinin Selef kimliğiyle ortaya çıkmaktan ziyade bir Ehl-i Sünnet âlimi kimliğiyle diğer fırkalara karşı koyuşu, bu konunun da onun gündeminde önemli bir yer tuttuğuna işaret etmektedir. Kaderin o dönemin en çok tartışılan konulardan biri olması da bu ihtimalin kuvvetlenmesi anlamı taşımaktadır.

Kader

İbn Küllâb'ın eserlerinin bugüne ulaşmamasına rağmen onun görüşleri hakkında en sağlıklı bilgiyi sunan İmam Eş'arî, İbn Küllâb'ın kader anlayışı hakkında yol göstermekte ve onun Ehl-i Hadis ve sünnetle aynı görüşte olduğunu haber vermektedir.² Dolayısıyla Eş'arî'nin Ehl-i Hadis görüşleri olarak naklettiği hususlarda, İbn Küllâb'ın kaza ve kader anlayışına dair cümleler bulmak mümkün olmaktadır. Bu cümleden olarak onlardan şu görüşler nakledilir:

“Yeryüzünde Allah'ın dilemediği bir hayır ve şer yoktur. Varlıklar Allah'ın dilemesiyle meydana gelirler. Nitekim Allah (CC): ‘Alemlerin Rabb'i olan Allah dilemedikçe siz dileyemezsiniz³ buyurmuştur. Müslümanlar da, ‘Allah'ın dilemediği olur; dilemediği olmaz’ demişlerdir.

Ehl-i Hadis ve Ehl-i Sünnet dediler ki: Hiç kimse yapmadan önce bir şeyi yapmaya güç yetiremez (istitaat). Veya Allah'ın ilminden bir şeyi çıkarmaya veyahut da Allah'ın olmayacağını bildiği bir şeyi yapmaya güç yetiremez (kudret). Onlar, Allah'tan başka Yaratıcı (Hâlik) olmadığını ikrar ettiler. Kulların kötülüklerini de Allah yaratır. Kulların fiilleri Allah'ın yaratığıdır. Kullar bir şey yaratmaya güç (kudret) yetiremezler, diye inanmışlardır.

¹ Bkz. Tevfik Yücedoğru, *Ehl-i Sünnet'e Giden Yolda İbn Küllâb ve Küllâbiyye Mezhebi*, Bursa, 2006, s. 18 vd.

² Eş'arî, *Makâlât*, I, 298.

³ Tekvîr, 81/29.

Allah (cc), müminleri, kendisine taat etmeye muvaffak kılmış (tevfik), kâfirleri yardımsız bırakmıştır (hızlân). Müminlere lütfetmiş (lütuf), onları gözetmiş (nazar), ıslah etmiş (salah) ve hidayet etmiştir (hidâyet). Kâfirleri ıslah etmemiş, onlara hidayet etmemiştir. Onları da ıslah etseydi, sâlih olurlardı. Onlara hidayet etseydi, hidayete ermiş olurlardı. Allah, kâfirleri ıslah etmeye, onlara lütufta bulunmaya hatta onları mümin yapmaya kâdirdir. Fakat kâfirleri ıslah etmeyi, onlara lütufta bulunmayı ve onları mümin yapmayı murat etmemiştir. Bilindiği gibi onların kâfir olmalarını murat etmiş, onları yardımsız bırakmış, onları saptırmış (idlâl) ve kalplerini mühürlemiştir (tab').

Hayır ve şer, Allah'ın kaza ve kaderiyedir. Onlar, hayrı ve şerriyle, tatlısı ve acısıyla Allah'ın kazasına ve kaderine inanırlar. Onlar Allah dilemedikçe, kendileri için bir yarar ve zarara mâlik olmadıklarına inanırlar. İşlerinde Allah'a sığınır. Her vakit ihtiyaçlarını Allah'a arz ederler. Her halde de Allah'a muhtaç (fakr) olduklarını açığa vururlar. Onlar, Allah'ın *kalpleri evirip çeviren* olduğunu kabul ederler; Allah'ın şerri emretmediğini, aksine onu yasakladığını, hayrı emrettiğini ve murat etmiş olsa da, şerden razı olmayacağını söylerler.⁴

İmam Eş'ari'den aktarılan bu görüşlerden anlaşılacağı gibi, İbn Küllâb eğer bunların tamamına katılıyorsa naslarda varid olanları lafzî olarak anlıyor ve olduğu gibi onlara uyuyor demektir. Ancak ona en yakın olan ve daha sonra da onu takip eden biri olarak İmam Eş'ari'nin naklettiklerini sahih kabul etmekten başka bir yol yoktur.

Bu nakillerden İbn Küllâb'ın kader konusunda kendisinden önce oluşmuş ve kendisinden sonra da devam edecek olan klasik Ehl-i Sünnet anlayışını benimsediği anlaşılmaktadır. "Allah'ın dilediği olur; dilemediği olmaz (mâ şâ'allahü kân, ve mâ lâ yeşâ' lâ yekûn"⁵ anlayışı ilk asırlardan beri edinilmiş bir kader vecizesidir. Bunun İlahî Varlık alanını ilgilendiren bir hüküm olması itibariyle naslarda mevcut olduğunu söylemek gerekir. Allah'ın âleme ve âlemdaki her şeye mutlak bir hâkimiyetini ifade eden bu tür naslar, O'nun bu alanda hiçbir varlıkla paylaşmadığı hükümranlığını göstermektedir. O'nun yaratıcılığı ve yarattıklarına hükmettiği bu alanı bütün fırkalar tartışmasız kabul etmişler ve bu yönünü fırka ihtilaflarına konu etmemişlerdir. Allah'ın varlıklara ve kâinata hâkimiyeti, onları yönetmesi, varlıklarını devam ettirmesi veya varlıklarını sona erdirmesi, insan ve onun tabiatına hükmetmesi,

⁴ Eş'ari, *Makalât*, I, 291–293.

⁵ Bu ifade: "mâ şâ Allahu kân ve mâ lem yeşe' lem yekûn" şeklinde de söylenmektedir.

ona yaşayabileceği çevreyi hazırlaması, rızık, ecel, cinsiyet takdir etmesi, Allah'ın Rubûbiyyeti olarak kabul edilmiştir. O'nun ilahî varlık alanında herhangi bir eş, benzer ve ortak edinmediği bütün mezheplerin benimsediği ortak bir inanç prensibini işaret etmektedir. Bu alanda dilediğini istediği gibi tasarruf eder, buna yapılabilecek hiçbir itiraz veya direnme söz konusu olmaz. İlahî varlık alanının bütün yönetimi O'na aittir ve hiçbir varlık bu alana müdahale imkânına sahip değildir. "Âlemlerin Rabbi dilemedikçe siz dileyemezsiniz."⁶ " O, yaratmada dilediği artırmayı yapar. Şüphesiz Allah, her şeye gücü yetendir. Allah'ın insanlara açacağı herhangi bir rahmeti tutup hapseden olmaz. O'nun tuttuğunu O'ndan sonra salverecek de yoktur. O, üstündür, hikmet sahibidir."⁷ " De ki: Allah'tan başka tanrı saydığınız şeyleri çağırın! Onlar ne göklerde ne de yerde zerre ağırlığınca bir şeye sahiptirler. Onların buralarda hiçbir ortaklığı yoktur, Allah'ın onlardan bir yardımcısı da yoktur."⁸ Bu ve benzeri⁹ ayetlerin işaret ettiği alan tartışmasız bir hâkimiyet alanıdır. Evreni ve insanı belirlemiştir, etkilemiştir, etkilemektedir. İbn Küllâb da bu alanda mevcut olana uymayı yeğlemiş olacak ki ondan bu konularda herhangi bir görüş nakledilmemiştir. Belki burada ondan nakledilen: "Allah ol (kûn) demediği bir şey yaratmamıştır. *Kûn* emrinin mahlûk olması imkânsızdır"¹⁰ sözünü de konu etmek gerekecektir. O, Allah'ın bütün varlıkları bu söz ile yarattığını kabul etmektedir ki burada madûma hitabı kabul ettiği anlamını çıkarmak mümkündür. Fakat onun bu noktada söz konusu etmek istediği husus, "Allah'ın bir emir ve iradesi olmadan yaratılışın olması mümkün değildir. O'nun arzu etmediği bir hususun olma ihtimali yoktur", anlayışıdır.

Bu tür kabullerin Eş'arî mezhebinin İbn Küllâb'tan sonra devam ettirdiği görüşler cümlesinden olduğunu burada zikretmekte fayda vardır. Onlara göre, Allah her şeyin Hâlik'idir. Bütün varlıkların mutlak mâliki O'dur. O'nun mutlak kudreti hiçbir şekilde sınırlandırılmaz, kayıt altına alınamaz. O'nun üzerine hiçbir şey vacip değildir. Yaptığı hiçbir şey çirkin ve kötü olamaz. Dilediği gibi mülkünde tasarruf eder. İstedikini irade eder ve istediğini hüküm eder. Hiç bir kimse O'nun iradesine karşı çıkamaz, verdiği hükmü bozamaz; hükmünden ve hiçbir işinden mesul tutulamaz. Onlara göre bu alan sorumluluk alanı değildir. Allah, ibadetini tam yapan

⁶ Tekvîr, 81/29.

⁷ Fâtır, 35/1-2.

⁸ Nebe', 34/22.

⁹ Allah'ın bütün varlıklar üzerindeki hâkimiyetini gösteren benzer ayetler için bkz. Ömer Özsoy-İlhami Güler, *Konularına Göre Kur'an*, Ankara, 2005, s. 5-25.

¹⁰ Eş'arî, *Makâlât*, II, 585, 512.

muti kuluna azap edebilir. Ona gücünün yetmediği şeyleri teklif edebilir, bu aklen ve mantıken çirkin görülmemelidir.¹¹

Bu alanın dışında kelâm ilmi açısından son derece tartışmalı bir alan vardır ki, o da insanî varlık alanıdır. Bu alanda kimin hâkim olduğu/olması gerektiği; insanın mı, yoksa İlah'ın mı? İnsanın iradesi, istitaati, kudreti var mıdır? Varsa bu fiille beraber mi, yoksa fiilden önce midir? Fiillerinin yaratıcısı, meydana getiricisi kendisi midir? Kendisi hakkında hayır ve şer, yarar ve zarar takdir edebilir mi? Seçme hürriyeti var mıdır? İman ve küfrü seçmede ne derece hürdür? Yoksa tamamen iradesiz ve İlahî bir kaderin tatbikçisi midir? Bu ve benzeri soruların cevapları o günün şartlarında ve anlayışında çok çeşitli fırkaların doğmasına zemin hazırlamıştır. Bunların teker teker açıklamanın yeri burası değildir. Hem konunun bütünlüğünü devam ettirmek açısından, hem de İbn Küllâb'ın görüşlerini tespit açısından bu soruların cevapları burada verilmeye çalışılmayacaktır.

İbn Küllâb'ın, kader anlayışı açısından Ehl-i hadisin görüşlerini paylaştığı kabul edildikten sonra aslında, bu konuda fazla bir söze ihtiyaç yok gibidir. Onun yukarıda belirttiğimiz İlahî varlık alanı ile ilgili, kendine has görüşleri olmamakla birlikte bu alanda satır aralarından edinebileceğimiz bazı görüşleri bulunmaktadır. Onun, Allah'ın mutlak hâkimiyetini kabul etmesi yanında insana da vurgu yaptığını İmam Eş'arî'nin: "Kelâm, zorunlu ve sonradan kazanılmış (iktisâb) olur"¹² ve " Abdullah b. Küllâb'a göre kıraat, okunandan başkadır. Okunan, Allah ile kâimdir. Nitekim Allah'ı zikir, Allah'tan başkadır. Zikredilen, kadîm ve ezelde mevcuttur. O'nun zikri muhdestir. Aynı şekilde okunan ile Allah ezelde mütekellimdir. Kıraat ise muhdes ve mahlûktur. O, insanın kazancıdır (kesbu'l-insân)"¹³ sözlerinden anlamak mümkündür. Böylece, insanın fiili olan kıraati; insanın kesbi olarak nitelemek suretiyle, *Allah hâlik, kul kâsib* anlayışını özgün bir şekilde dile getirmiş olmaktadır. Ancak kulun bu kesbinin fiil üzerinde ne kadar etkisi olduğunu Eş'arî'nin zikrettiği bu ifadelerden öğrenmek mümkün olmamaktadır. Kesb kavramının Ebû Hanîfe¹⁴ ve Dırrar b. Amr¹⁵ tarafından İbn Küllâb'tan önce dile getirildiğini de belirtmek gerekmektedir.¹⁶

¹¹ Bkz. Taftazânî, *Şerhu'l-Akâid*, s. 210.

¹² Eş'arî, *Makâlât*, II, 605.

¹³ Eş'arî, *Makâlât*, II, 601-602.

¹⁴ Kulların hareket ve sükûn cinsinden olan fiillerinin tamamı gerçekte onların kesbleridir. Aliyyu'l-Kâri, *Şehu'l-fikhi'l-ekber*, Mısır, 1375/1955, s. 49.

¹⁵ Bkz. Eş'arî, *Makâlât*, I, 281

¹⁶ Bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "İbn Küllâb", *DİA.*, XX, 157.

Onun kader anlayışı içinde insan fiilleri (efâl-i ibâd), Allah'ın yaratması ve insanın kesbi iledir. Fakat insan, fiillerinde ne kadar aktif rol oynar ve bu kesbinde ne kadar pay sahibidir? Bu kısımları onun sınırları çizilmiş bir kesb anlayışı içinde bulmak biraz zorlamayı gerektirmektedir. Unutmamak gerekir ki, İbni Küllâb el-Basrî'nin benimsediği bu kesb anlayışı, "Allah'tan başka yaratıcı yoktur. Kulların kötülüklerini de yaratan Allah'tır. Kulların fiilleri Allah'ın yaratığıdır. Kullar bir şey yaratmaya güç yetiremezler. Onların bir şey yaratmaya kudreti yoktur."¹⁷ görüşlerine dayanmaktadır. Bu cümlelerin muhtevasından; "kulun bir şey yaratmaya kudreti yoktur, meydana gelen fiiller Allah tarafından yaratılır, görünürde kulun bir kesbi olsa da fiili icrada aktif değildir", anlamları çıkmaktadır. *İnsanın kudret ve iradesini bir iş yapmaya yönlendirmesi* olarak kelâm ilminde kavramlaşacak olan kesb, onun sisteminde olmakla birlikte bu anlamı kazanmış görünmemektedir. Çok belirgin ve sınırları çizilmiş bir kesb kavramı onun görüşleri içinde yer almamaktadır. Belirgin olan ise; "Halk Allah'tan, kesb de kuldandır" anlayışıdır. Onun ortaya koyduğu bu kesb anlayışı, kendisinden sonra Eş'arî mezhebinin de kesb teorisi olarak şekillenecek¹⁸ ama ne olduğu tam olarak anlaşılabilen anlamında; "Eş'arî'nin kesb meselesi gibi" diye darb-ı mesel olacaktır.¹⁹

İbn Küllâb, iyi ya da kötü olsun kulların bütün fiillerinin Allah'ın iradesiyle ortaya çıkacağını ve yaratılacağını buna mukabil kulların hiçbir şey yaratamayacağını söyler. Bu fiillerin Allah'a nispeti mücmelendir, tafsilatta ise Allah (cc), kötülükleri ve günahları irade etti, denilmez. el-Bağdâdî (v. 429/1037), onun bu konudaki görüşlerini naklederek doğrudan öğrenmemize imkan verir. Onun kulların fiilleri ile ilgili müstakil bir eseri olduğu da hatırlanacak olursa bu bilgiler son derece değer arz eder. "Üstadımız (şeyhunâ) Ebû Muhammed Abdullah b. Saîd dedi ki: -Özetle diyorum.- Allah (cc), hayrıyla şerriyle bütün hâdislerin sonradan ortaya çıkmasını irade etti. -Tafsilatıyla demiyorum.- Allah, bütün havadisın cümlesini irade etmiş olsa da, kötülükleri irade ediyor, demiyorum. Aynen duada özet olarak: *Ey cisimleri yaratan!* diye dua ettiğim halde varlıkların hepsini O yaratmış olmasına rağmen, tafsilen: *Ey maymunları, domuzları, kanı ve pislikleri yaratan!* diye dua etmiyorum."²⁰ Bu görüşlerin doğruluğunu, Selef'ten aktarılanlarla karşılaştırma yaparak test edebilme imkânına sahibiz. Onların bu konudaki anlayışları da aynı sayılabilecek niteliktedir. "Onlar, Allah'ın şerri emretmediğini, aksine onu yasakladığını, hayrı emrettiğini ve murat

¹⁷ Bkz. Eş'arî, *Makâlât*, I, 291.

¹⁸ Bkz. el-Bağdâdî, *Usûlu'd-dîn*, s. 134 vd.

¹⁹ Bkz. Taftazânî, *Şerhu'l-Akâid*, s. 198 vd.

²⁰ el-Bağdâdî, *Usûlu'd-dîn*, s. 104, 145-146.

etmiş olsa da, şerden razı olmadığını söylerler.”²¹ O da, Selef’in kendisine kadar gelen insan fiilleri, hayır ve şer görüşlerini formüle ederek benimsemiş görünmektedir.

Ebu’l-Mu’in en-Nesefî’nin bildirdiğine göre İbn Küllâb, insanın fiili olduğunu kabul etmektedir. Bu fiil kesb olarak isimlendirilmekte ve Allah’ın yaratığı olduğu kabul edilmektedir. Bu kanaati onunla birlikte Ebu’l-Abbas el-Kalânîsi de savunmaktadır. Buna göre fiil; makdûr ve mef’ûl olan her şeyin genel adıdır. Bizim fiilimiz Allah’ın makdûru ve mef’ûlüdür. O fiili Allah yaratmış ve yapmıştır. Aynı şekilde fiil, Allah’ın takdiri olana da, kulun takdiri olana da taalluk eden bir isimdir. Hatta insanın konuşması, Allah’ın kudretine nispet edildiğinde halk, kulun kudretine nispet edildiğinde kesb adını alır ve bir fiilde iki fâil müessir olur.²²

İbn Küllâb’ın kader anlayışını şekillendiren görüşlerden biri de Pezdevî’nin nakillerinde bulunmaktadır. Onun başka bir kaynaktan bulunamayan kudret-fiil ilişkisi²³ hakkındaki tespit edemediğimiz görüşünü Pezdevî şöyle nakletmektedir: “Ebu’l-Hasen el-Eş’arî ve Ebû Muhammed Abdullah b. Saîd el-Kattân (İbn Küllâb) kudretin fiille birlikte olduğu görüşündedirler. Adı geçen bu iki bilgin Sünnet ve cemaat ehli ile birliktedirler. Ayrıca Mücebbire’den Bişr el-Merîsî, Mu’tezile’den el-Hüseyn en-Neccâr el-Basrî ile Hişam b. Hakem de yukarıdaki inançtaydılar. Ancak Ebu Hanife şunları söylüyordu: Taat kuvveti masiyet için, masiyet kuvveti de taat için geçerli ve uygundur.²⁴ Bu görüşü İbn Küllâb ile birlikte, aralarında Ebû Sehl el-Kalânîsi ve oğlu Ebu Saîd’in de bulunduğu Eş’ariyye’den bir topluluk benimsemiştir.”²⁵ Bu konuda Ehl-i Hadîs’in “Hiç kimse yapmadan önce bir şeyi yapmaya güç yetiremez (istitaat). Veya Allah’ın ilminden bir şeyi çıkarmaya veyahut ta Allah’ın olmayacağını bildiği bir şeyi yapmaya güç yetiremez (kudret)” şeklindeki görüşlerini hatırlayacak olursak Pezdevî’nin naklettiği ile o görüşler arasında tam bir örtüşmenin olduğunu söylemek mümkün görünmektedir. Sanki bu cümleler istitaatin fiille beraber ve fiilden önce olmasının mümkün olmadığı kanaatini vermektedir.²⁶ Onun bu konuda net bir görüşünü tespit etmek son derece güçtür. Takdir edileceği gibi konu

²¹ Eş’arî, *Makâlat*, I, 294.

²² Nesefî, *Tebîrâtü’l-Edille*, I, 337; krş. Bağdâdî, *Usûlu’d-Dîn*, s. 137.

²³ Ebu’l-Mu’in, kelâmcıların ıstılahında; kuvvet, kudret, takat ve istitaat kula izafe edilince aynı anlama gelir, demektir. Bkz. *Tebîrâtü’l-Edille*, II, 541

²⁴ Bkz. el-Bağdâdî, *Usûlu’d-dîn*, s. 308.

²⁵ Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, s. 166; krş. el-Bağdâdî, *Usûlu’d-dîn*, s. 308.

²⁶ Bkz. eş-Şellâli, Hüdâ bint Nâsır b. Muhammed, *Ârâu’l-Küllâbiyyeti’l-akadiyye ve eseruhâ fi’l-Eş’ariyye fi dav’i ‘akideti ehli’s-sünne ve’l-cemâ’a*, Mektebetü’r-Rüşd, Riyad, 1420/2000, s. 207

hakkındaki görüşü ile ilgili son derece kısıtlı bir malzeme mevcuttur. Onun zamanında insan filinin oluşmasını ve meydana gelmesini sağlayan kudret olarak bir istitâat kavramlaştırması olmadığı için İbn Küllâb'ın sadece fiille birlikte bulunan bir istitâat görüşünün olduğunu öğrenmek mümkün olmaktadır. Ama yine de onun bu konudaki görüşünün doğruluğunu Eş'arî mezhebinin istitâat görüşü ile test etme imkânına sahip olabiliriz. Fakat yine de İbn Küllâb'ın istitâat konusuna bir tarif getirdiğini ve onu “ kudret fiille beraberdir” şeklinde formüle ettiğini söylemek mümkündür.

İbn Küllâb, Allah'ın kaza ve kaderinin ilmiyle olan ilişkisini de kabul etmektedir. O'nun ilminin haricinde hiçbir şeyin gerçekleşme imkânının olmadığını, hayır ve şerriyle birlikte gerçekleşen her şeyin O'nun bilgisi dâhilinde olduğunu ispat etmektedir. Ehl-i hadis'in bu konudaki görüşlerini olduğu gibi benimsemesinden anlaşılmaktadır ki, ono göre, her şeyin yaratılışı Allah'a aittir Bu arada insanın kesbi de olmakla birlikte iman, küfür, nimet ve azab gibi insanın manevi dünyasını ilgilendiren hususlar da muvâfât²⁷ görüşüyle paralellik arz edecek şekilde kabul edilmektedir. Bunların hepsi ya tevfiğ-i ilâhî veya hizlân çerçevesinde değerlendirilip Allah'ın mümin veya kâfir kullara birer takdiri olarak görülmektedir. Allah (cc), müminleri, kendisine taat etmeye muvaffak kılmış (tevfik), kâfirleri yardımsız bırakmıştır (hızlân). Müminlere lütfetmiş (lütuğ), onları gözetmiş (nazar), ıslah etmiş (salah) ve hidayet etmiştir (hidâyet). Kâfirleri ıslah etmemiş, onlara hidayet etmemiştir. Onları da ıslah etseydi, sâlih olurlardı. Onlara hidayet etseydi, hidayete ermiş olurlardı. Allah, kâfirleri ıslah etmeye, onlara lütuğta bulunmaya hatta onları mümin yapmaya kâdirdir. Fakat kâfirleri ıslah etmeyi, onlara lütuğta bulunmayı ve onları mümin yapmayı murat etmemiştir. Bilindiği gibi onların kâfir olmalarını murat etmiş, onları yardımsız bırakmış, onları saptırmış (idlâl) ve kalplerini mühürlemiştir (tab'). Hayır ve şer, Allah'ın kaza ve kaderiyedir. Onlar (bunların içinde İbn Küllâb da vardır), hayrı ve şerriyle, tatlısı ve acısıyla Allah'ın kazasına ve kaderine inanırlar. Onlar Allah dilemedikçe, kendileri için bir yarar ve zarara mâlik olmadıklarına inanırlar. İşlerinde Allah'a sığınırırlar. Her vakit ihtiyaçlarını Allah'a arz ederler. Her halde de Allah'a muhtaç (fakr) olduklarını açığa vururlar.

Ehl-i hadis'in görüşlerine olduğu gibi iştirak eden İbn Küllâb'ın bu nakledilenlere bir itirazının olup olmadığı konusunda bir bilgiye sahip değiliz. Bunların hepsine iştirak ettiği kabul edilirse Hasan Basrî, Ebû Hanife çizgisiyle oluşup Ahmed b. Hanbel ile devam eden ve tarih içinde öteki olarak görülen Mu'tezile mezhebine muarız bir Selef/ Ehl-i Sünnet yolunu İbn Küllâb devam ettirmektedir. Kulun

²⁷ Bkz. Tevfik Yücedoğru, age., s. 100 vd.

Allah tarafından mümin olarak yaratıldığı, ona doğru yolu gösterdiği, onların işlerini en uygun şekilde düzenlediği, onları gözettiği ve onları itaat etmeye muvaffak kıldığı kabul edilmiştir. Hatta Allah'ın takdiri ile son durumu da bellidir, bilinen bu duruma göre ömrünü sonlandıracağı için kulun bu noktadaki dahli belli belirsiz gibidir. Buna mukabil kâfirlere lütfetmemiş, hidayetden mahrum bırakmış, onlara yardımını esirgemiş ve işlerini ıslah etmemiştir. Onların tam bir mahrumiyet yaşamalarını arzu etmiş ve kâfir olarak kalmalarını temin etmiştir. Onlara merhametini göndermemesi yadırganacak bir durum değildir. Çünkü sorumlu tutulmak O'nun için geçerli değildir. Tam manasıyla hüküm sahibi ve malik olduğu için yaptığından sorumlu tutulamaz. İbn Küllâb'ın bu konuda bunun dışında veya bunları izah eder mahiyette bir görüşü nakledilmediği için nakledilenleri ona mal etmek durumundayız ki, tam bu nokta, çağdaşı Mu'tezile alimleri tarafından kabullenilmesi imkân dâhilinde olmayan bir konudur.

Abdullah b. Saïd el-Basrî'nin "zulüm zâlimle kâim olan şeydir, zulmün bir kısmı kastedilmiş olsa bile durum aynıdır" görüşünde olduğu da aktarılmaktadır. Herhangi bir şehirde oturan kişiye, şehrin bir kenarında oturmuş olsa da "sâkinu'l-beled" denmesi gibi ve insanda biraz ilim, kudret bulunmasından dolayı kemaline işaretle âlim ve kâdir dendiği gibi kendisinde zulüm bulunan kişiye de zâlim demenin caiz olduğunu söylemiştir.²⁸

Onun çağdaşı olan Mu'tezile mezhebi ulehasının, İbn Küllâb'ın düşünce tarzını şiddetle ret eden bir duruşları vardır. Burada onların uzun bir anlatımını yapmanın yersiz olduğunu düşünüyoruz. Ancak şu kadar var ki, İmam Eş'arî eserinin bir bölümünde, onların kader anlayışını aktarırken: "Mu'tezile, Allah'ın küfrü, günahları ve başkasının fiillerinden hiçbir şey yaratmadığı konusunda icma etmişlerdir" dedikten sonra onların; "imanı güzel, küfrü çirkin görme hususunda icma" ettiklerini, yine onların; "insan fiilinin hâliki olduğunu", "istitaatin fiilden önce bulunduğunu" ve "önceden tespit ve takdir edilmiş bir kaderin olmadığını" savduklarını söyler.²⁹ Bu ve benzeri görüşler konusunda onların iddialarına İbn Küllâb'ın ne cevap verdiği hususunda da bilgi sahibi değiliz. Mu'tezile'yi ret³⁰ konusunda eser yazdığını bildiğimiz İbn Küllâb'ın bu hususlardaki görüşleri doğrusu ilgi çekici olsa gerektir. Fakat ona itiraz sadedinden Mu'tezile kaynakları da bir nakilde bulunmamaktadır. Bu noktayı da

²⁸ el-Bağdâdî, *Usûlu'd-dîn*, s. 132.

²⁹ Bkz. Eş'arî, *Makâlât*, I, 227-239 vd.; krş. Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, s. 323 vd.

³⁰ Bkz. İbnü'n- Nedîm, *el-Fihrist*, s. 270; İsmail Paşa, age., s. 440; Ömer Rızâ Kehhâle, age., VI, 59.

manidar bulmaktayız. Onun Mu'tezile görüşlerine en geniş tenkitleri getirebileceği konular olarak gördüğümüz kader, e'âl-i ibâd, istitaat ve kudret gibi konulardaki fikirlerinin, kelâm ilminin Ehl-i Sünnet çizgisinde yol alırken kazandığı ivmeleri tespit açısından ilginç olacağını kabul ediyoruz.

Sonuç

Sonuç itibariyle İbn Küllâb el-Basrî, yaşadığı asırdaki önemli bir problem hakkında geniş olmasa da bir görüş beyan etmektedir. Onun anlayışına göre her şeyin yaratıcısı Allah (cc)'dir. Fakat bu, kul hiçbir kudrete sahip değildir, demek değildir. Yine Allah'ın iradesi, kudreti ve yaratması altında olan bir irade, kudret ve iş yapabilme kabiliyetine kullar da sahiptir. Bunun literatüre dâhil olan adı *kesb* olmakla birlikte konunun metafizik boyutundan dolayı yine de sınırları çizilmiş bir kul faaliyetinden söz edilememekte ve esas itibariyle bu husus kader diye hep tartışılıp durmaktadır. Konunun bu metafizik boyutu, insanın hiçbir zaman çözemediği belki de hiç çözemeyeceği bir husus olmakla birlikte her devirdeki sorumlu âlim gibi o da açıklama denemesinde bulunmaktadır. Onun bu konudaki görüşleri kendinden sonra başta Eş'ariyye olmak üzere diğer bazı mezheplere tesir etmiş ve temelde bir Ehl-i Sünnet anlayışının şekillenmesine yol açmıştır. Fakat yine de vurgulamak gerekirse, metafizik problemler bir artık bırakma durumunda olduğu için kader konusunun da problem artıkları devam etmekte ve çağdaş araştırmacıların üzerinde yazmalarını beklemektedir.

Bibliyografya

- Abdulcebbâr, Kâdî, Kâdî İmâdüddîn Ebu'l-Hasen Abdulcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî (v. 415/1024) *el-Muğnî fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-'Adl*, (nşr. Tahâ Kâdî, Hüseyin-İbrahim Medkûr ve diğerleri), I-XX, Mısır, tsz.
- Abdulcebbâr, Kâdî, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, (nşr, Abdülkerim Osman), Kahire, 1975.
- Aliyyu'l-Kâri, Ebu'l-Hasen Nureddin Ali b. Sultân Muhammed el Herevî (v. 1014/1605), *Şerhu'l- Fıkhi'l-ekber*, Mısır, 1375/1955.
- el-Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdulkâhir b. Tâhir (v. 429/1037), *Usûlu'd-dîn*, İstanbul, 1346/1927.
- el-Eş'arî, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmâil (v. 324/936), *Makâlâtu'l-islâmiyyîn ve'htilâfü'l-musallîn*, (nşr. Hellmut Ritter), I-II, İstanbul, 1930.

- İbnü'n-Nedim, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak b. Muhammed (v. 438/1047), *el-Fihrist fî ahbâri'l-ulemâ'i'l-musannifîn mine'l-kudemâ ve'l-muhdesîn ve esmâi kütübihim*, (nşr. Dr. Yusuf Ali Tavîl), Beyrut, 1322/2002.
- Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemu'l-müellifîn*, I-XV, Beyrut 1957.
- en-Nesefî, Ebu'l-Mu'în, *Tebssiratü'l-edille fî usûli'd-dîn*, (nşr. Claude Selame), I-II, Dımaşk, 1993.
- Özsoy, Ömer-Güler, İlhami, *Konularına Göre Kur'an*, Ankara, 2005.
- Pezdevî, Ebu'l-Yusr Sadrulislâm Muhammed b. Muhammed (v. 493/1099), *Ehl-i Sünnet Akadi*, (çev. Şerafettin Gölcük), İstanbul, 1980.
- Taftazânî, *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi Şerhu'l-Akâid*, (çev. Süleyman Uludağ) İstanbul. 1980.
- Yavuz, Yusuf Şevki, "İbn Küllâb", *DİA.*, XX, İstanbul, 1999.
- Yücedoğru, Tevfik, *Ehl-i Sünnet'e Giden Yolda İbn Küllâb ve Küllâbiyye Mezhebi*, Bursa, 2006.